

Debatt

Några synpunkter på Claes Thelianders bok om Västergötlands kristnande

Claes Thelianders doktorsavhandling i arkeologi (2005) har titeln *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskicketets förändring 700–1200*. Theliander vill visa att det går att formulera en avancerad samhällsteori och på samma gång diskutera ett större arkeologiskt källmaterial (s. 13). Han vill dels vara strikt vetenskaplig, dels förmedla sin subjektiva läsning och tolkning av de arkeologiska källmaterialen (s. 14). Hans utgångspunkt är att religionsskiftet var en process nerifrån och upp (s. 85). Kristnandet var en folklig rörelse, inte ett projekt som initierats av överheten (s. 352).

Thelianders viktigaste slutsatser är att

- Övergången till det kristna gravskicket innebär ett tydligt kontinuitetsbrott, som visar ett medvetet avståndstagande där de nykristna höll sig på mer än armlängds avstånd från de hedniska gravarna (s. 325, 328),
- Den äldre förkristna traditionen upphörde i stort sett vid 900-talets mitt på samtliga förkristna gravfält (s. 329),
- Ingen kristen kyrkogård uppvisar direkt och obruten kultplatskontinuitet från den äldre traditionen till den yngre (s. 337),
- Kristna församlingar tycks snarare ha vuxit fram spontant än som resultat av någon målmedveten mission i modern mening (s. 350).

Detta debattinlägg gör inte anspråk på någon fullständig granskning. Det redovisar endast några synpunkter på Thelianders förhållningssätt till forskningslitteraturen, hans materialunderlag och hans slutsatser om Västergötlands kristnande.

Forskningslitteraturen

I ett inledande kapitel redogör Theliander för Västergötlands religiösa och politiska struktur. Han uppger att den vikingatida kungamakten

administrerades genom olika äldre distriktsindelningar med husabyar, uppsalaöd och bo. Boindelningen anser han vara äldre än häradsindelningen, som i sin tur antagligen formaliserades under tidig vikingatid (s. 24). Denna uppfattning är omstridd. Ortnamnsforskare hävdar att boindelningen är yngre än häradsindelningen (Andersson 1984, s. 10). Kyrkohistorisk forskning (Persson 1993, s. 63–77) har också visat att aktstycket om tinglotten i en av laghandskrifterna reglerar hur biskopstiondet skulle fördelas inom Skara stift. Denna reglering har sannolikt skett först på 1220-talet, vilket innebär att boindelningen faller utanför Thelianders tidsram.

Märkligt är att Theliander inte diskuterar Maria Vretemarks (1998, s. 8–20, 28–29) undersökning av Karlebyns äldsta kyrka i Leksbergs sn, Vadsbo härad. Hon har satt in kyrkan i ett större sammanhang som vittnar entydigt om närvaron av en elit i Leksberg. Den äldsta kyrkan, sannolikt uppförd omkring år 1000, har av allt att döma varit en privat gårdskyrka. Detta talar emot Thelianders tes om ett kristnande underifrån.

Thelianders behandling av kollegan Harald Wideen (1912–2001) är häpnadsväckande. Denne får inte bara ett förklenande eftermäle, han blir förtalad. Theliander skriver (s. 97) att Wideens avhandling, *Västsvenska vikingatidsstudier*, var metodologiskt och teoretiskt föråldrad när den publicerades år 1955. Han ifrågasätter också Wideens arkeologiska kompetens:

»Wideen var mer museiman än ren arkeolog och verkade vid dåvarande Göteborgs historiska museum. Han hade läst arkeologi i Stockholm för Nils Åberg och historia i Göteborg för Curt Weibull. Arkeologisk forskning och utbildning bedrevs vid dåvarande Göteborgs högskola i samarbete med Göteborgs arkeologiska museum sporadiskt från 1931 och framåt. Först 1960 inrättades den första professuren i arkeologi. Även om Wi-

deens källmaterial i sin helhet var arkeologiskt fick han därför lägga fram sin avhandling vid historiska institutionen» (s. 360, not 36).

Vidare finner Theliander det märkligt att Wideen inte skrev en rad om Lödöse. Han anser också (s. 307) att Wideen inte gjorde någon systematisk och övergripande analys av sitt fyndmaterial.

Thelianders kritik är okunnig och oberättigad. 1955 var de äldsta kända fynden från Lödöse från 1100-talet. Att staden går tillbaka till 1000-talet var ännu okänt. Det är heller inte rimligt att klandra Wideen för att han på 1950-talet saknade tillgång till elektronisk databehandling och ¹⁴C-analyser.

Mest utmanande är Thelianders påstående att Wideen inte skulle ha gjort någon systematisk och övergripande analys. Detta är inte sant. Wideen analyserar i tur och ordning gravar och gravfynd, lösfynd och depåer, runstenar, ornerade gravkistor och liggande hällar samt det äldsta Skara. Därefter följer *Översikt och kommentar* (Wideen 1955, s. 220–269). Till översikten bör också räknas kartorna (Wideen 1955, s.17, 58, 80, 157, 261, 267).

Materialunderlag och representativitet

Thelianders källmaterial består av utgrävningsrapporter, fynd samt ¹⁴C-analyser av Västergötlands undersökta gravar från tiden 700–1200. Efter att ha läst 280 undersökningsrapporter ringade Theliander in 190 som berörde den utvalda perioden. Dessa rapporter excerperade han och sammanställde dem i en katalog över de undersökta lokalerna. Denna katalog ligger till grund för Thelianders kvantitativa analys av fynden. En inskränkning är att han »endast i begränsad omfattning» har »studerat fynden i verkligheten» (s. 90).

Trots att materialet omfattar samtliga undersökta gravar rör det sig bara om »lite drygt 600 (+ 200)» gravar under femhundra år (s. 96). I not 32 (s. 360) förklaras formuleringen 600 (+ 200). Theliander skriver så för att motverka den snedfördelning till vendeltidens fördel som uppstår om man räknar de ca 200 anläggningarna på gravfälten vid Finnatorp i Horla

socken var för sig (Lokal nr 22, s. 126–129).

Därefter gör Theliander ett tankeexperiment. Han antar dels att undersökningsområdet hade ett befolkningstal på 60 000 under yngre järnålder och äldre medeltid, dels att invånarnas medellivslängd var kring 30 år. I så fall skulle mindre än en promille av samtliga gravlagda under perioden ingå i undersökningen, en försvinnande liten siffra (s. 96). Men Theliander anför två omständigheter som han menar kan kompensera för det ringa antalet: dels ligger de undersökta lokalerna väl utspridda i landskapet, dels är de undersökta »vid olika tillfällen av olika personer och av olika anledningar... Det borgar trots allt för en viss slumpmässig representativitet» (s. 96).

Efter att ha gjort ännu en jämförelse väljer Theliander att betrakta de drygt 600 (+ 200) undersökta gravarna »som ett representativt urval» (s. 97). Det är ett statistiskt begrepp med en sträng definition, men används här, liksom så ofta bland arkeologer, i en helt annan bemärkelse än den statistiska. Denna förutsätter att varje individ i moderpopulationen har haft en känd sannolikhet att komma med i urvalet (Schiller 1970, s. 173). I Thelianders fall utgörs moderpopulationen av alla gravlagda under den studerade perioden. Eftersom denna population är okänd är Thelianders urval inte representativt i statistisk mening. Avsnittet om materialets representativitet (s. 96–97) är ovetenskaplig spekulering.

En närmare granskning avslöjar också att detta urval är mycket mindre än det verkar vara vid första påseende. Av katalogens 190 lokaler har ca 120 undersökts i samband med olika former av markexploatering, vanligen jordbruksarbete (s. 104). Av dessa ca 120 har ca 60 blivit skadade innan undersökning kunnat påbörjas och detta har försvårat en närmare datering.

Om man tar fasta på de gravar som kunnat dateras till ett visst århundrade reduceras antalet från 600 till ca 410. Av dessa 410 är ca 80 daterade till tiden före år 700 eller tiden efter år 1200. Därmed återstår ca 330 anläggningar från perioden 700–1200 fördelade på ca 70 lokaler.

Av de ca 330 relevanta anläggningarna är endast 146 daterade med precision. 183 har daterats utifrån ett schablonmässigt resonemang (s.

280–281). Därmed har de ursprungliga ca 600 anläggningarna reducerats till 146. Det är ett alltför litet antal för att tillåta några generaliseringar.

Detta visste Theliander. Det normala vid övergripande generaliseringar kring gravar och gravskick är att jämföra antalet undersökta gravar med antalet ytregraderade gravar. Theliander valde emellertid att prioritera de undersökta gravarna och avstod helt från jämförelser med fornlämningsregistret, detta trots en uppenbar risk. Han skriver själv att om de undersökta gravarna inte är representativa för sin samtid så kan de leda till »felaktiga generaliseringar och slutsatser» (s. 28). Thelianders kvantitativa analys har så stora brister att den saknar bevisvärde för hans undersökning.

Platskontinuitet?

Kontinuitetsbrottet i gravskicket dikterades av kyrkan. Men höll sig verkligen de nykristna på mer än armlängds avstånd från de förkristna gravarna (s. 328)? Finns det inga spår av kultplatskontinuitet?

En utgångspunkt är stadgandet i den Äldre Västgötalagens jordabalk, flock 15. Det rör tvist om allmänningar: »By har vitsord och icke nybygge (torp). Då skall jordägare vittna, att byn är en högaby och från heden tid byggd» (Holmbäck & Wessén 1946, s. 138). Detta uppmärksammades redan av Wideen (1955, s. 257–258), som satte in stadgandet i ett större sammanhang.

Erska lunde (lokal nr 170) är en grusås i Erska socken, Bjärke härad. På åsen ligger ett gravfält väster om kyrkan. Det består av ca åttio högar och ca fyrtio stensättningar. Sten Rentzhog (1970, s. 152–153) antar att gravfältet använts »till dess man ... började begrava de döda på den angränsande kyrkogården».

Thelianders kommentar till Ljurs ödekyrkogård (lokal nr 47) i Gäsene härad lyder: »Vid undersökning av den medeltida kyrkan påträffades resterna av fyra runda stensättningar» (s. 145). På s. 46 återges Rune Ekres planritning av kyrkoruinen. Här ser man tydligt att kyrkans kor är byggt mitt över en av stensättningarna. Detta har knappast skett av en slump. Ekre (1995, s. 17) ställde de relevanta frågorna: »Hur har övergången till kristen tid tenn sig? Som en er-

övring av en heden kultplats? Som en fortlevande respekt för fädrens gravar?».

Vad beträffar den kristna begravningsplatsen vid Sântorp Snickaregården (lokal nr 138) i Eggby socken, Valle härad, förutsätter Theliander att en kyrka eller ett kapell funnits i närheten (s. 334). Han instämmer också i Inga Lundströms tolkning att de kristna gravarna anlagts inom en återanvänd domarring. Frånvaron av kyrka kan emellertid tolkas på ett annat sätt. Sântorp kan vara en tidig kristen griftegård, som brukats innan någon kyrka byggts på platsen. Alexandra Sanmark (2004, s. 267–268) hänvisar till kristna begravningsplatser utan kyrka i England, vilka administrerades av *minster churches*. Hon nämner Sântorp som ett möjligt västgötskt exempel. Sanmarks förmodan får stöd av flera omständigheter. I längden över Västergötlands biskopar sägs att den förste biskopen, som kom från England, utmärkte tre kyrkplatser och vigde tre kyrkogårdar. Formuleringen antyder att en kyrkogård kunde tas i bruk innan någon kyrka blev byggd. Detta har uppmärksammats av Wideen (1955, s. 101, not 30). Han pekade också på kyrkplatsen Agnestads (lokal nr 124) randläge i förhållande till äldre bebyggelse. Sântorp ligger omkring en mil öster om Skara, som bör ha haft alla förutsättningar att verka som en *minster church*; byn ligger också på gränsen mellan Eggby och Öglunda socknar, vilket är intressant med tanke på situationen vid sockenbildningen. År 1566 hade kyrkbyn i Eggby endast tre hemman, medan Öglunda kyrkby räknade tretton (Lundahl 1961, s. 221, 229).

Självklart måste de nykristna västgötarna ta avstånd från det hedniska blotandet, men därav följer inte att de måste ta avstånd från sina fränder som vilade i förkristna ättehögar. Många kristna kunde från kyrkbacken se hednagravfälten. Därför är Thelianders tal om mer än armlängds avstånd (s. 328) diskutabelt.

Kyrkogårdarnas skarpa avgränsning från omvärlden var lika mycket juridisk som andlig. När en kyrkogård oskärats av ett grovt lagbrott måste den renas eller återinvigas och det tog biskopen betalt för (ÄVgl kyrkobalken flock 12; Holmbäck & Wessén 1946, s. 5). Jämför stadgandet i Smålandslagens kyrkobalk flock 13 §2, där det beskrivs hur biskopsboten i vissa fall

kunde undvikas, när någon blivit nedhuggen vid kyrkogårdsstättan (Holmbäck & Wessén 1946, s. 429).

Att synen på fränder och ätt inte behövde förändras vid religionsskiftet, antyds också av Smålandslagens kyrkobalk flock 17, där en grav på kyrkogården kallas ättehög. Detta ord användes ännu på 1800-talet i Varend som namn på »den för en släkt (eller ett hemman) utstakade begravningsplatsen på kyrkogården», på andra håll kallad ättehage (Holmbäck & Wessén 1946, s. 431 samt not 2 till flock 17, s. 449).

Religionsskiftets datering

Thelianders påstående att religionsskiftet ägde rum vid 900-talets mitt och att det gick snabbt är obevisat. Med något enstaka dendrokronologiskt undantag har ingen av de undersökta anläggningarna kunnat dateras exakt. Theliander är medveten om att ¹⁴C-dateringar har vida marginaler. Dateringarna kan »hamna var som helst inom ett visst intervall, vanligen 80 till 150 år» (s. 100). Religionsskiftet kan alltså ha skett antingen före eller efter 950 och det kan också ha varit en utdragen process.

Referenser

Andersson, T., 1984. *Västsverige för tusen år sedan. Gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning*. Kulturhistorisk rapport 15. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Göteborg.

Ekre, R., 1995. Arkeologiska undersökningar i Gä-

sene. *Från Borås och de sju häraderna. Årg. 43*. Kulturhistoriska föreningen. Borås.

Holmbäck, Å. & Wessén, E., 1946. *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar* 5. Stockholm.

Lundahl, I., 1961. *Det medeltida Västergötland*. Nomina germanica. Arkiv för germansk namnforskning 12. Uppsala.

Lundström, I. & Theliander, C., 2004. *Såntorp. Ett gravfält i Västergötland från förromersk järnålder till tidig medeltid*. GOTARC serie C. Arkeologiska skrifter 49. Göteborg.

Persson, E., 1993. Tinglotten i Västgötalagen – en nytolkning. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1993. Uppsala.

Rentzhog, S., 1969. Erka lunde. *Hembygden. 1969-1970*. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg.

Sanmark, A., 2004. *Power and conversion. A comparative study of christianization in Scandinavia*. Occasional Papers In Archaeology 34. Uppsala.

Schiller, B., 1970. *Statistik för historiker*. Stockholm.

Theliander, C., 2005. *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700-1200*. GOTARC series B. Gothenburg Archaeological Theses 41. Göteborg.

Vretemark, M., 1998. *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*. Skaraborgs länsmuseum. Småskrift 5. Skara.

Wideen, H., 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier. Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldre medeltid*. Skrifter utg. av Göteborgs arkeologiska museum 2. Göteborg.

Ola Christensson

Klövervägen 13

SE-448 36 Floda